

period of human existence. In those days she managed as well as men to get an education and achieve outstanding success in scientific and educational field. Now the name of Hypatia became a symbol of intelligent, educated, freedom-loving woman who has her own position and bravely defends it at any circumstances. This female scientist is deservedly glorified in many works of art (paintings, movies, etc.).

Key words: the role and place of women, teaching activities, science, Hypatia, a female scientist.

УДК 37.012+910.1 (045)

Шоробура І.М.*

СТВОРЕННЯ ПІДРУЧНИКА З ГЕОГРАФІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються проблеми становлення підручника з географії у кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Проаналізовано підручники природничого змісту, які використовувалися в тогочасній школі, а саме: книга Д. Семенова «Уроки географії»; підручники К. Ушинського «Дитячий світ», «Рідне слово»; підручники О. Герда «Короткий курс природознавства», «Предметні уроки в початковій школі» та інші. З 1957 р. почали з'являтися періодичні видання: «Педагогічний журнал», «Журнал Міністерства народної освіти», «Журнал для виховання», «Російський педагогічний вісник», «Учитель», «Ясна Поляна» та «Журнал для батьків і наставників». Представлено методику викладання природознавства німецького педагога Любена. Розглядаються завдання шкільної географічної освіти цього періоду та шляхи їх вирішення.

Ключові слова: географія, підручник, періодичні видання, шкільна освіта.

Розробка змісту сучасної шкільної освіти передбачає органічне поєднання прогностичного теоретичного пошуку з ретроспективним творчим осмисленням генези й результатів розвитку вітчизняного і світового історико-педагогічного процесу. Дослідження становлення шкільної географічної освіти в Україні в контексті завдань прогнозування тенденцій її розвитку на сучасному етапі є беззаперечно актуальним.

Становленню шкільної географічної освіти початку ХХ століття присвятили свої праці автори, які розглядали цей феномен у контексті історико-педагогічної науки (В. Корнеєв, Л. Круглик, Л. Мельниченко, О. Плахотнік, А. Сиротенко та ін.). Л. Мельничук аналізує позитивні зрушення та характерні особливості викладання географії у школах України початку ХХ століття.

Мета статті – аналіз становлення підручника з географії у кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Відомий викладач географії Е. Петрі на початку 90-х рр. ХІХ ст. у книзі «Методи і принципи географії» відзначав, що шкільна географія переживає кризу, становище її серед інших предметів залишається, як і раніше, вкрай незадовільним. Про це ж говорив і географ О. Борзов, який писав, що навчання географії в той час не давало позитивних результатів: учні, які закінчили курс, не виносили з навчального закладу жодних знань ні з географії загальної, ні з вітчизняної. Від учня не вимагалось ні самостійної думки, ні висновків, ні узагальнень. Він повинен був завчити те, що містилося у відповідному параграфі підручника, зазубрити географічну номенклатуру, не знаючи її положення на карті. Про це явище свідчить К. Ушинський: «Парадоксом здаватиметься на перший погляд, якщо ми скажемо, що з усіх наук географія користується в нашій вітчизні найменшою пошаною, але це не парадокс» [7, с. 41]. Географічні підручники були посередніми, перенасиченими номенклатурою, часто незрозумілими для учнів. «Ми не маємо жодного, хоч скільки-небудь непоганого і повного географічного підручника, до фактів якого наставники й учні могли б мати повне довір'я; ... в наших географічних підручниках така сила

* © Шоробура І.М.*

помилку, пропусків, нісенітниць і неточностей, що я не можу зрозуміти, як ними користуються в школах» [7, с. 27].

Міністерством народної освіти була офіційно ухвалена методика викладання природознавства німецького педагога Любена. У системі Любена природничі науки були позбавлені взаємозв'язку, викладання їх не сприяло вихованню в учнів наукового світогляду. Безідейність любенівського напрямку викладання природознавства в другій половині XIX ст., коли виникла еволюційна теорія Ч. Дарвіна, була для Міністерства народної освіти найбільш прийнятною. Методика Любена, цілком побудована на індуктивному методі, вимагала певної активності учнів у навчанні, проте зміст предмета мав в основі метафізичну систему Ліннея і Кюв'є щодо рослинного і тваринного світу. Цей збіднений зміст не міг зацікавити учнів і викликати в них бажання вивчати природу. Проте метод Любена знайшов значну кількість прихильників серед викладачів природничих наук, які не зрозуміли, що в індуктивному методі Любена, за яким вивчення починалось з ознак виду і закінчувалося класифікацією, приховується той самий дедуктивний метод першої половини XIX ст., коли викладання розпочиналось з абстрактної класифікації, від якої приходили до ознак виду. Панування методу Любена і створення відповідних підручників у другій половині XIX ст. відкидали шкільне природознавство на півстоліття назад, тоді як передові представники педагогічної школи рекомендували будувати вивчення шкільного природознавства, базуючись на досягненнях академічної науки [2, с. 17].

Однак є і позитивні зрушення. Учителі і прогресивна критика вітали появу книги Д. Семенова «Уроки географії» (1861). Це було позитивним явищем в умовах панування рутини й абстрактності. Не випадково вона витримала 15 видань, нею користувалися передові вчителі географії. У підручнику матеріал подавався доступною мовою. Значна кількість ілюстрацій допомагали учням зрозуміти географічні явища [6]. К. Ушинський назвав цей підручник «викладеним досить педагогічно» [7, с. 27].

К. Ушинський свою програму освіти та виховання в школі реалізує практично. Він – автор підручників «Дитячий світ» (1861) та «Рідне слово» (1864). У вступних статтях К. Ушинський наголошує на принципах наочності, енциклопедичності, які необхідно використати в галузі природничої освіти. Дві частини «Дитячого світу» К. Ушинського поділяються на 7 розділів: «Перше знайомство з батьківщиною», «З російської історії», «Перші уроки логіки» та ін. Є також розділ «З географії», який знайомить учнів з основами географії. Для кожної частини подається хрестоматійний матеріал (вірші, байки, уривки творів російських письменників). «Дитячий світ» вважався однією з кращих книг для читання дітей 10-11 років. Цікавий географічний матеріал містив підручник «Рідне слово». Попри перешкоди, що їх чинило Міністерство народної освіти розповсюдженню книжки, вона була дуже популярною, подавала цікавий географічний матеріал і перевидавалася 150 разів. Підручник складався з двох частин. У першій містилися відомості про природу (тварини, птахи, риби, рослини, ґрунт, мінерали, метали, речовини, погода, природні явища). Друга частина мала розділи про природу, історію та географію Росії, але матеріал висвітлювався ширше, був систематизований, викладений з урахуванням віку учнів. Книгу пронизують ідеї працелюбності, моральності, гуманізму. Матеріал подано за принципом від відомого до невідомого, від конкретно образного до логічного узагальнення. Починаючи зі знайомства з елементарними речами, автор переходить до розкриття більш складних понять (день, ніч, тиждень, місяць, праця, діяльність людини). У «Рідному слові» є багато нарисів пізнавального характеру. Так, у нарисі «Як сорочка в полі виросла» автор знайомить учнів з вирощуванням льону, його обробіткою і технологією виготовлення тканини. Ці етапи перетворення льону в сорочку подаються через сприйняття ровесниці учнів – дівчинки Тетянки. Видання цих підручників – значний крок уперед у розвитку шкільної географічної освіти. «Дитячий світ» та «Рідне слово» мали значний вплив на подальший розвиток книг для початкового навчання.

О. Герд може вважатись одним з основоположників методики викладання природознавства, пропагандистом еволюційно-біологічного напрямку у шкільному курсі природознавства. Він відіграв значну роль у поширенні вчення Ч. Дарвіна, радив викладати природознавство на матеріалістичній основі. О. Герд рекомендував учителям організовувати спостереження учнів за природою, проводити екскурсії, лабораторно-практичні роботи, які б сприяли кращому розумінню природних явищ, зацікавили б учнів цим предметом. Велике значення мали його праці й підручники: «Короткий курс природознавства», «Предметні уроки в початковій школі», «Підручник зоології», «Підручник географії», «Підручник мінералогії» та ін., а також серія статей з природознавства, надрукованих у журналі «Учитель», де висвітлювалися важливі питання вивчення природознавства в школі. Вихід у світ цих підручників – один із визначних етапів розвитку шкільної географічної освіти. У методиці він стояв на позиціях так званого російського (на відміну від німецького) біологічного напрямку викладання природознавства. О. Герд висував положення, за якими головна мета викладання природничих наук полягає в тому, щоб шляхом засвоєння знань розвивати в дітях любов до природи [1, с. 54]. Він звертав увагу вчителів не тільки на живу, цікаву методику викладання природознавства, але й говорив про неможливість вивчення цього предмета у скороченому обсязі.

Помітною подією другої половини ХІХ ст. можна вважати й опублікування у Відні першого українського підручника з географії Н. Вахняніна, виданого українською мовою 1872 р. У підручнику подається початковий географічний матеріал. Доступно пояснюються географічні явища. 1900 року виходить українською мовою підручник В. Калиновського «Географія для вжитку у 3-4 класах», в якому враховано вікові особливості дитини. Подаються деякі матеріали з географії України.

З 1876 до 1917 року з курсу загальної географії було видано 45 підручників, але більшість із них написано на низькому науково-методичному рівні. У 60-і роки вчителі вирізняли підручники початкової географії Д. Семенова, П. Блохи, що спрямовували увагу вчителя на необхідність спостереження географічних об'єктів своєї місцевості, а підручники пізнішого часу – М. Пуліковського, О. Герда, І. Янчина, С. Персонального та ін. – вже мали на меті ознайомити учнів з географічною термінологією. Найбільш вдалим можна вважати підручники Е. Лесафта, О. Крубера, О. Баркова, В. Григор'єва, С. Чефранова, Г. Іванова. Їхні праці виділяються тим, що розраховані не на механічне заучування текстів напам'ять, а на розвиток мислення учнів. Міністерство освіти намагалося примусити школи працювати за «своїми» підручниками. Так, у рефераті «Про постановку викладання географії в реальних училищах» (1897) І. Акінфієв зазначав, що, хто б не був автором підручника географії, повинен повторити підручник К. Смирнова, оскільки за ним були складені програми. Таким чином, програми з географії, створені міністерством графа Д. Толстого, доповнювалися підручниками, які перетворювали її на сухий і нецікавий предмет.

Методичні поради подавав у передмові до підручника «Коротка загальна географія» О. Ободовський. Він одним із перших висловив думку про необхідність застосування краєзнавчого підходу до вивчення початкового курсу фізичної географії, зауважуючи, що навчання не можна починати з математичної географії; радив використовувати матеріал навколишньої природи; рекомендував учителям креслити на дошці план місцевості, учні ж мали робити те саме на «аспидних дошках» або на папері. Пропонував широко використовувати спостереження на місцевості, проводити екскурсії в природу, адже під час проведення екскурсій учні засвоюють багато географічних термінів. Цікаві прийоми у книзі «Географія для дітей» пропонував Ф. Студитський, серед яких – вивчення плану і карти, географічних понять. Усі нові відомості він рекомендував подавати у формі уявної подорожі, яка починається від рідного міста.

У 60-і рр. ХІХ ст. досить поживавилася методична думка, підвищився інтерес до методів викладання взагалі і до наочного навчання зокрема. Проте суха номенклатурність предмета ще більше посилювалася обов'язковим кресленням карт

напам'ять. У руках недостатньо підготовлених учителів це креслення перетворювалось на знущання над учнями. Були навіть такі вчителі, які примушували дітей заучувати напам'ять цілі сотні градусів довготи і широти, що визначають положення так званих головних точок.

Педагог М. Тімаєв, відомий як автор не зовсім вдалого підручника, тим не менш давав деякі слушні методичні поради. Він рекомендував звертати увагу учнів на предмети, які їх оточують; використовувати глобус, ландкарти, колекції мінералів, рослини, тварин; навчати учнів швидко знаходити на карті географічні об'єкти, малювати їх по пам'яті; заучувати, коли учні зрозуміють пояснення. З його поглядами збігались і думки С. Барановського. У передмові до підручника «Початкові відомості з географії» той говорив, що географія – наука, багата на думки, сповнена цікавого матеріалу. Якщо ж вона буває нудною, то тільки з вини підручників і викладачів. Щоб учні зацікавилися предметом, він радить учителям ілюструвати об'єкти (гори, долини та ін.), використовувати краєзнавчий матеріал; зіставляти невідоме і нове з тим, що учні вже знають. У кінці XIX ст. можна побачити певні зрушення в методиці, які на той час стали значним кроком уперед. Проте спроби зламати традиційну систему зубріння на уроках географії були окремим учителям не під силу.

Якісній підготовці вчительських кадрів перешкоджала відсутність загальнопедагогічної та методичної літератури. До 1857 р., крім «Педагогічного журналу», який виходив лише один рік (1833-1834), жодного педагогічного періодичного видання не існувало. Офіційний «Журнал Міністерства народної освіти», що видавався з 1833 р., заповнювався лише рекомендаціями і керівними розпорядженнями, методичних чи педагогічних рубрик у ньому не було. Відкриті 1860 р. у цьому журналі рубрики з педагогіки і дидактики проіснували лише 4 роки – до запровадження нового шкільного статуту 1864 р. Тільки у 60-х рр. почали видаватися «Журнал для виховання», «Російський педагогічний вісник», «Учитель», «Ясна Поляна», «Журнал для батьків та наставників».

1904 року вийшов у світ новий підручник «Три царства природи» відомого вченого-методиста І. Полянського. Він хоч і витримав 14 видань, але для дітей 9-10-річного віку був дещо заважкий. Недолік підручника – перевантаженість його хімічними термінами: автор подає безліч термінів і понять, які були б під силу лише учням 7 класу за програмою семирічної школи. Проте І. Полянський пропагував активні методи викладання природознавства [5].

Оригінальним, за оцінкою І. Руднева, був підручник Г. Іванова. Автор уникав перевантаження географічною термінологією, радив свідомо вивчати карту. У підручнику було представлено значну кількість картографічного матеріалу. Він багато разів перевидавався. Практика навчання у приватних навчальних закладах сприяла появі підручників таких авторів, як Е. Лестафт, Н. Березін та ін., у яких не було географічних помилок, цікаво викладено матеріал, враховано вікові особливості учнів [3]. Значною допомогою у вивченні початкового курсу фізичної географії було видання оригінального за задумом і оформленням підручника московського викладача С. Меча. Його «Перші уроки географії» написані доступно, яскраво і прекрасно ілюстровані [4].

Підсумовуючи, можемо характеризувати період кінця XIX – початку XX ст. як складний період пошуків. Проблем, які стояли перед шкільною географічною освітою щодо забезпечення курсів підручниками, було багато. Ретроспективний аналіз стану географічної освіти допомагає зважено підходити до сучасних тенденцій шкільної освіти.

Література

1. Герд А. Я. Краткий курс естествоведения / А. Я. Герд. – С.-Пб : Изд.-во Л. Ф. Пантелеева, 1878. – 227 с.
2. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы / В. В. Григорьев. – М., 1900. – 576 с.

3. Лесгафт Э. Отечествоведение. Курсь среднеучебных заведений / Э. Лесгафт. – СПб., 1914. – 218 с.
4. Меч С. Первые уроки географии / С. Меч. – К. : Держвидав, 1922. – 123 с.
5. Полянский И. И. О трех царствах природы / И. И. Полянский. – С.-Пб. : Типография Министерства внутренних дел, 1911. – 366 с.
6. Семенов Д. Уроки географии. Часть 1-я. / сост. Д. Семенов. Изд. 21. – М. : Изд. кн. маг. В. В. Думнова, 1903. – 72 с.
7. Ушинский К. Д. Три елемента школи / К. Д. Ушинский // Вибрані пед. твори в 2-х т. – Т. 1. – С. 26- 41.

Шоробура И.М.

СОЗДАНИЕ УЧЕБНИКА ПО ГЕОГРАФИИ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

В статье рассматриваются проблемы становления учебника по географии в конце XIX – начале XX века. Проанализированы учебники природоведческого содержания, которые использовались в школе, а именно: книга Д. Семенова «Уроки географии»; учебники К. Ушинского «Детский мир», «Родное слово»; учебники О. Герда «Краткий курс естествознания», «Предметные уроки в начальной школе» и другие. С 1957 начали появляться периодические издания: «Педагогический журнал», «Журнал Министерства народного просвещения», «Журнал для воспитания», «Русский педагогический вестник», «Учитель», «Ясная Поляна», «Журнал для родителей и наставников». Представлена методика преподавания естествознания немецкого педагога Любена. Рассматриваются задания школьного географического образования этого периода и пути их решения.

Ключевые слова: география, учебник, периодические издания, школьное образование.

Shorobura I.M.

THE CREATION OF GEOGRAPHY TEXTBOOK (THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

The article reveals the problems of geography textbook formation in period of the end of XIX – beginning of XX century. The textbooks of naturalistic content, used at that time, are analyzed. Among them are: the books of D. Semenov «The lessons of Geography», the textbooks of K. Ushynski «The Children's World», «Native word»; O. Herd's textbooks «A Short Course of Natural Science», «The Subject Lessons in Primary School», «Zoology Textbook», «Geography Textbook», «Mineralogy Textbook»; the handbook of V. Kalynovski «The Use of Geography in 3-4 forms», published in Ukrainian, «Geography for Children» of F. Studytski; a S. Baranovski's handbook «Elementary Facts of Geography»; the textbook «Three Kingdoms of Nature» of the famous scientist and methodist I. Polanski etc. The most successful books can be considered E. Leshafta, O. Krubera, O. Barkova, V. Hryhor'yeva, S. Chefranova, H. Ivanova. Since 1957 the periodical editions had started being published: «The pedagogical journal», «A Public Education Ministry journal», «Periodical for Education», «Russian pedagogical bulletin», «Teacher», «Clear Glade», «The Magazine for Parents and Monitors». The article presents German educator's Luben teaching Natural Sciences methods based on the inductive method requiring certain student learning activity, meaning the object has basic knowledge of metaphysical system Linneya and Cuvier on flora and fauna. The XIX century is marked with interest in methods of teaching rise in general, such to visual learning in particular. However, the listed subject further amplified mandatory drawing cards from memory; regarding the main objectives of school Geographical science of that period, as well as possible ways of their realization.

Key words: Geography, book, periodical editions, school education.

УДК 37.013.42

Дереш В.С.*

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ У СІМ'І

У статті представлено авторську класифікацію джерельної бази дослідження соціалізації дітей у сім'ї: праці, у яких розглядається виховання дітей; праці, що висвітлюють співпрацю сім'ї з виховними організаціями та громадськістю; праці, об'єктом дослідження яких

* © Дереш В.С.*